

РЕМІСНИЧА ОСВІТА В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЖІНОЧОГО НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Реміснича освіта як структурний компонент загальної системи освіти в ХІХ – на початку ХХ століття виконувала свою основну функцію – підготовка кваліфікованих майстрів та робітників і, разом з тим, цілком визначену соціально-захисну функцію, причому не тільки щодо хлопчиків шкільного віку, оскільки більшість професій, що надавалися ремісничими навчальними закладами, були чоловічими, але і щодо дівчат. Це стосувалося не лише соціального захисту в контексті ремесла як можливості зайняти певну соціальну нішу, отримувати певний рівень достатку і реалізовувати свій професійний статус. Соціально-захисна функція ремісничої освіти стосувалася і тих категорій дітей жіночої статі, які за звичайних умов не могли б реалізувати жодної з вказаних соціальних позицій з причин соціальної неспроможності чи неповної спроможності, адже у цей період дівчатам з незаможних сімей (а вони становили 68% населення) не давали основ професії, їх готували до виконання єдиної соціальної ролі – бути домогосподаркою.

Тому метою статті є доведення місця та ролі ремісничої освіти у системі соціального захисту дівчаток шкільного віку та можливості їх соціалізації в ХІХ – на початку ХХ століття.

Як наукова проблема, реміснича освіта та її історичний розвиток зайшли своє відображення у багатьох наукових дослідженнях, зокрема, Е. Дніпрова, В. Кларіна, О. Джуринського, Р. Доватора та ін.[1]. Певною мірою історія розвитку ремісничої освіти висвітлена у історико-педагогічних дослідженнях Л. Вовк, М. Левківського, Л. Медвідь, С. Сірополка та ін. [2-3]. Але слід зазначити, що як історики, так і науковці-педагоги не приділяли великого значення ремісничій освіті з точки зору її соціалізаційних можливостей. У

наукових історичних та педагогічних працях реміснича освіта розглядається більшою мірою як вид професійно-технічної освіти зазначеного періоду, її ж соціалізаційний аспект не розглядається взагалі [4].

Загалом, у соціальній педагогіці соціалізація тлумачиться як процес і результат засвоєння та подальшого відтворення особистістю соціального досвіду [5]. При цьому головними чинниками соціалізації вважаються сім'я та найближче середовище спілкування (мікрочинники); навчальний заклад, місце проживання, етнічна та конфесійна належність дитини (мезочинники); тип держави та людство як загальне середовище розвитку цивілізації (макрочинники). Як бачимо, серед вказаних чинників фактично неможливо чітко окреслити значення жіночих ремісничих навчальних закладів як фактора соціалізації дівчат шкільного віку. Однак, не дивлячись на це, історичні факти змушують нас вважати, що реміснича освіта була суттєвим чинником соціалізації дітей шкільного віку жіночої статі в Україні, оскільки: у ремісничих навчальних закладах дівчатка з незаможних родин отримували начала майбутньої професії, тому могли розраховувати на певний рівень соціальної мобільності у межах своїх статусних можливостей; ремісничі навчальні заклади почасти ставали чи не єдиним фактором соціального захисту для особливо соціально незахищених груп дітей, у тому числі і дівчат (сиріт, дітей-інвалідів, дітей з бідних сімей тощо); з розвитком фабрично-заводського виробництва розширювалося коло жіночих професій і реміснича освіта могла стати підґрунтям для вступу до реального училища, що збільшувало вкрай обмежені можливості соціальної мобільності дівчат.

Історичні факти свідчать, що завдяки бурхливому розвитку капіталістичного виробництва питання про жіночу ремісничу освіту стало актуальним у Російській імперії, а, отже, і в Україні, в кінці XIX століття у зв'язку із залученням великої кількості жінок до промислового виробництва, що вимагало систематичної їх підготовки до різного роду ремесел.

Підтвердженням тому були урядові реформи за якими у 1888 році при Міністерстві народної освіти було засновано комісію з питань жіночої

професійної освіти, яка виконуючи свої функції розробила Положення про типи жіночих професійних шкіл. У 1900 р. при відділенні Вченого комітету з технічної і професійної освіти Міністерства народної освіти було створено спеціальний відділ, який повинен був координувати діяльність жіночих професійних навчальних закладів. До речі, таких навчальних закладів на території України на той час нараховувалося 129, а учениць вони мали 9920 осіб [6, с. 124].

За Положенням про жіночі професійні навчальні заклади передбачалося створення двох типів шкіл: школи першого типу встановлювали термін навчання сім років. При цьому перші п'ять класів призначалися для загальноосвітніх предметів, а наступні два – спеціальних ремісничих, у школах другого типу термін навчання складав чотири роки з викладанням як загальноосвітніх, так і професійних навчальних предметів протягом усього періоду навчання [7, с. 149-157].

Як зазначалося вище, до перебудови організації мережі ремісничої освіти уряд приступив лише в 1888 році. Однак, уже в кінці 60-х рр. XIX століття прогресивні педагоги і просвітники, інтелігенція відстоювали створення ремісничих навчальних закладів для хлопчиків і дівчат як актуальне завдання педагогічної теорії і практично-професійної діяльності. Головна мета діяльності ремісничих навчальних закладів одразу потрапила до соціально-педагогічної площини теорії і практики педагогіки, оскільки навчання й виховання у ремісничих школах, класах, училищах слугувало б вирішенню соціальних проблем певної категорії населення Російської імперії, з одного боку, та зниженню рівня асоціальності окремих груп дітей та підлітків – з іншого. Чи не першим у вітчизняній педагогіці до проблеми теоретичного обґрунтування необхідності створення мережі ремісничих навчальних закладів різного типу звернувся К. Д. Ушинський.

Костянтин Дмитрович мав дуже чітку позицію щодо завдань і потреб освіти жінок: «Жінка – це занадто видний член суспільства», - писав він. Жінка впливає на усі сторони життя суспільства. Саме тому, на думку К. Ушинського,

виховання і освіта жінки крім індивідуального і сімейного значення, має величезне народне значення, адже тільки через жінку успіхи науки і цивілізації можуть увійти в народне життя [8, с. 214-219].

Слід зазначити, що К. Ушинський вбачав і економічну потребу у заснуванні жіночих ремісничих навчальних закладів. Педагог виділяв два головні аспекти їх існування – соціальний та організаційно-педагогічний. Загалом учений визначив такі *функції ремісничої освіти* нового типу: економічні: узгодження ремесла з вимогами тогочасної науки й техніки; соціальні: поповнення соціальних прошарків населення, які мають виробляти продукцію різного роду в промисловості й сільському господарстві; моральні: скасування учнівства як форми експлуатації праці дітей; педагогічні: обґрунтування системи ремісничих та інших професійних навчальних закладів, установлення тісного взаємозв'язку праці й навчання, створення особливої методики професійного навчання на сучасних засадах психолого-педагогічної науки.

Загалом, слід вважати, що в теорії К. Ушинського щодо ремісничої освіти загалом і жіночої ремісничої освіти зокрема йшлося про першу (поки теоретичну) спробу створення системи професійної освіти нижчого, прикладного рівня, яка б давала змогу: вирішити проблему низької кваліфікації ремісничих кадрів; соціалізувати вільний час дітей та підлітків, які не мали змоги отримувати регулярну освіту в гімназіях; знизити рівень дитячої злочинності; перевести ремісничу освіту з оказіонального та позаінституційного на інституційний рівень і віддати її під жорсткий контроль держави; надати можливість отримання професійних знань для дітей з особливо незахищених верств населення (осиротілі й багатодітні незаможні сім'ї, збідніле міщанство, діти-сироти, діти з функціональними обмеженнями тощо).

Соціально-превентивна функція жіночих ремісничих шкіл, на думку К. Ушинського, полягала в тому, щоб попередити швидке зростання дитячої бездоглядності і жебрацтва: «Варто заводити ремісничі школи вже з тією однією метою, щоб лікарні й вулиці не обтяжувалися тими особами, які при пристойному ремісничому вихованні напевно уникли би цього» [9, с. 217].

Учений багато уваги приділив організації та методиці навчання ремеслу у ремісничих школах. Головні положення його організаційно-методичної системи можна виокремити таким чином: навчати ремеслу за принципом послідовності: від легкого до більш утрудненого, від простого до більш складного; надавати можливість незаможним дітям навчатися безкоштовно, з інших брати плату за навчання; найкращим типом ремісничих шкіл вважати спільні для хлопців і дівчат школи, незалежно від їх соціального (в тому числі сімейного) статусу.

Наполягаючи на створенні мережі ремісничих шкіл у тому числі і для дівчат, як засобу надання професійних знань, К. Ушинський переслідував ще одну мету – підвищити соціальний статус самого робітничого класу, внести в його межі дух просвітництва, доповнити засвоєння суто професійних навичок достатнім рівнем загального розвитку, бажанням отримувати знання, яку педагог окреслив як можливість надавати суспільству «чесних, порядних робітників, які б не були розбещені морально і фізично ще в ранньому віці» [8, с. 218].

Доцільно зазначити, що проблемами жіночої професійної освіти в царській Росії займався і відомий педагог та історик І. М. Михайлов. Він вважав, що жіноча професійна освіта в Росії була обумовлена потребами самого життя і поширювалася переважно за приватної ініціативи. Школи організовувалися невдало, тому що засновниці брали за основу лише свої особисті, суб'єктивні погляди на жіночу професійну освіту. Михайлов розділяв жіночі професійні школи на чотири розряди або категорії. До першого розряду відносилися професійні школи. За рівнем освіти вони наближалися до жіночої прогімназії, але в них більш посилено викладалися спеціальні предмети. Термін навчання був чотири - п'ять років. В останніх класах учениці спеціалізувалися у якомусь ремеслі: білошвейна справа, вишивання, витончене рукоділля, виготовлення одягу. До другого розряду належали спеціальні школи, класи, курси (при гімназіях та прогімназіях), де загальної освіти не існувало і головна увага приділялася вивченню спеціальних предметів. До третього розряду належали жіночі ремісничі школи, в які дівчатка вступали без попереднього іспиту і курс

навчання починався з вивчення грамоти. Програма навчання була розрахована на шість - сім років. До четвертого розряду належали школи, в яких викладалися різні ремесла, малювання, іноді рахунок та креслення і під час вступу потрібні були знання тільки початкової школи.

І, нарешті, особливий бажаний тип жіночих професійних навчальних закладів представляли ремісничі навчальні майстерні. Вони існували іноді окремо, самостійно, але частіше при ремісничих школах. У майстернях учениці привчалися безпосередньо до ремесла, тому, на думку вченого, вони були найбільш ефективними [10].

Значним явищем у громадській діяльності вчителів періоду революційного піднесення 1912-1913 рр. був Всеросійський з'їзд з народної освіти. У ці ж роки відбулися інші педагогічні з'їзди, у тому числі Всеросійський з'їзд жіночої освіти, скликаний Лігою рівноправності жінок (1912-1913 рр.) та Всеросійський з'їзд з проблем сімейного виховання (грудень 1912-січень 1913 р.). Та не зважаючи на поживлення діяльності щодо організації жіночих ремісничих навчальних закладів, усвідомлення громадою їх необхідності, жіноча реміснича освіта навіть наприкінці XIX століття суттєво відставала від чоловічої. Тому, пропонуючи новий варіант законопроекту про жіночі професійні навчальні заклади для розгляду в Державній Думі Російської імперії, представники вищезгаданого Вченого комітету в 1914 році вказували: «Жіноча професійна освіта в Росії не організована й розвинена вкрай недостатньо. Законоположення, що стосуються народної освіти, не передбачають ані загальних керівних начал, ані способів для поширення й правильної постановки цієї освіти. Існуючі навчальні заклади професійної освіти жінок значною мірою зобов'язані своїм заснуванням переважно приватній ініціативі: відкриваючись і розвиваючись без певного плану, вони залишаються необ'єднаними і, в більшості випадків, не мають ані чітко окресленої мети викладання, ані твердо встановленого навчального курсу, ані відповідної організації, ані прав та переваг» [7, с. 149-157].

Незважаючи на існуючі перешкоди, слід зазначити, що на початку XX століття жіночі ремісничі навчальні заклади стали створюватися дедалі частіше. Жіноча реміснича освіта не випадково стала актуальною в кінці XIX століття. Дедалі більше жінок стали залучатися до виробничої, а не лише домашньої праці, що вимагало певної попередньої професійної підготовки.

Так, наприклад, у Катеринославі на початку XX століття було засновано зразу кілька жіночих ремісничих рукодільних класів при міських училищах. Окрім того, Катеринославське товариство з ремісничої освіти утримувало безплатну ремісничу майстерню та школу крою, шиття й рукоділля для бідних дівчаток, яка згодом стала навчально-ремісничою, тобто готувала дівчат до професійно-педагогічної діяльності вчительок рукоділля [11].

У Києві в 1878 році було засноване Олександрівське жіноче ремісниче училище зі своїм особливим статутом, про що в архівних документах зазначено: «зміст Статуту училища полягає в наступному: назва училища надається в пам'ять позбавлення Государя від загрози 2 квітня 1879 року і має на меті надати засоби до навчання дітей жіночої статі грамоті, корисним ремеслам і домогосподарству. В училище приймаються приходящими й пансіонерками переважно діти загиблих і поранених в російсько-турецькій війні 1877 року. Предметами навчання понад загальноосвітні є такі: елементарні відомості про догляд за домашніми тваринами, шовковичними черв'яками, бджолами, садом і городом, гігієна, креслення, малювання, наскільки це необхідно для вивчення ремесла. Обсяг викладання – у межах двокласного міського училища Міністерства народної освіти. Окрім того, в училищі навчають: шовківництву, швейному й чоботарному мистецтвам і виготовленню капелюшків, а також пранню білизни, фарбуванню тканин, приготуванню їжі тощо... в училищі вчити дітей з 12-річного віку протягом трьох років» [12, арк. 2].

У м. Мрині Ніжинського повіту Чернігівської губернії було створено жіночу школу сільського домогосподарства й присадибного господарства, якій присвоєно ім'я «Людмилинської». 16 тис. руб. на її облаштування виділив почесний попечитель дійсний статський радник П. С. Коробка [13, с. 4].

У м. Житомирі Волинської губернії було відкрито цілий ряд жіночих ремісничих навчальних закладів: І-ше єврейське жіноче училище третього розряду з жіночими рукодільними відділеннями (1909 р.); II-ге єврейське жіноче училище третього розряду з жіночими рукодільними відділеннями (1910 р.); професійні жіночі рукодільні класи (1909–1910 рр.); нижча реміснича школа (1911 р.). В цих закладах навчали гаптуванню, шиттю, домогосподарству, садівництву. Кошти на їх утримання надавав тимчасовий комітет з розповсюдження серед євреїв ремісничої освіти. Певна частка коштів надходила від продажу виробів самих учениць [14, с. 13; 15, с. 8; 16, с. 13; 17, с. 10].

Найбільша кількість жіночих ремісничих навчальних закладів (8) була відкрита в Одеській губернії: у 1882 році – Одеське міське дівоче ремісниче училище; у 1883 році – Одеське дівоче ремісничо-професійне училище; у 1887 році – двокласне жіноче училище з рукодільним та ремісничим відділеннями в місті Одесі; у 1899 році – жіноче професійно-ремісниче училище (відкрите на кошти А. М. Гелелевича); у 1908 році – школа крою в місті Одесі. Спеціальності, за якими готували ці ремісничі навчальні заклади, були, переважно, однаковими: гаптування, білошвейна справа, ведення домогосподарства. Кошти на утримання цих навчальних закладів надавалися, переважно, земствами, приватними особами, а певна частина надходила від реалізації виробів учениць [18, арк. 21-72; 19, арк. 7-11; 20, арк. 3; 21, арк. 7-9; 22, арк. 13-19].

У другій половині XIX століття планувалося створити кілька типів жіночих професійних шкіл, серед яких і школи, що надавали ремісничу освіту:

1. Школи із загальноосвітнім курсом в обсязі початкового училища й викладанням рукоділля.

2. Школи з підвищеним рівнем початкової освіти та наданням професійної освіти – ремесла модистки, білошвейки, швачки і т.д.

3. Школи, що одночасно давали і загальноосвітню, і ремісничу освіту і мали як загальне, так і ремісниче відділення. У ремісничому відділенні близько 80% часу відводилося навчанню ремеслам.

4. Ремісничі жіночі школи для навчання дорослих жінок, які завершили навчання в початковому училищі і могли стати швачками, гаптувальницями тощо [6, с. 64-72].

Як свідчать результати аналізу опрацьованих історичних матеріалів, з початку XX століття жіночі ремісничі навчальні заклади ставали дедалі більш численними, а кількість учениць у них почасти досягала двохсот. Так, у Одеському міському дівочому ремісничому училищі на 1 січня 1910 року було 70 учениць, які навчалися на трьох відділеннях і могли опанувати одну з п'яти спеціальностей [23, с. 5-23].

Однак, щодо соціального статусу учнів жіночих ремісничих закладів в Україні, то, як свідчать історичні матеріали, він був досить низьким: переважна більшість цих дітей походили з бідних родин. Дітей з більш заможних прошарків населення були одиниці; вказані дані є свідченням того, що жіночі ремісничі навчальні заклади виконували суттєву стратифікаційну функцію у контексті відновлення робітничих кадрів для різних галузей промисловості в Україні [4].

Кількісний склад училищ і учнів у них поступово зростав. Так, наприклад, у 1907 році в Одеському жіночому професійно-ремісничому училищі навчалось 87 учениць, в 1910 – 112, в 1911 відділення налічувало вже 128 осіб [4].

Поступове зростання кількості учениць у ремісничих навчальних закладах було викликане, безумовно, соціально-економічними та соціокультурними зрушеннями на території регіонів України. Так, швидкими темпами зростали: цукрова, сільськогосподарська галузі, розвивалися торгівля і дрібні приватні ремесла. Наприклад, у вказаних ремісничих училищах спеціалізації, за якими готували до майбутньої професійної діяльності учениць, розподілялися таким чином: у Одеських ремісничих навчальних закладах – садівництво, шовківництво, бджільництво, гаптувальна справа, виготовлення одягу (покрій та пошиття); у Житомирських – білошвейне, гаптування, ведення домашнього господарства, вишивальне, швацьке [4].

Зміст освіти у жіночих ремісничих навчальних закладах на початку ХХ століття вміщував не лише спеціальні, а й загальноосвітні предмети, що також впливало на загальну соціалізацію випускників цих закладів. Безперечно, якість загальноосвітньої підготовки учениць ремісничих шкіл залишалася протягом усього часу їх існування не досить високою, що засвідчують, насамперед, звіти попечителів округів. Але сама присутність великої кількості навчальних предметів у навчальному плані ремісничих навчальних закладів є фактором соціальної адаптації та соціальної мобільності значної кількості учениць (таблиця 1) [20; 24].

Таблиця 1.

Зміст освіти у жіночих ремісничих навчальних закладах на початку ХХ століття на прикладі Школи крою міста Одеси (1908 р.)

Найменування навчальної дисципліни	Класи та кількість годин на вивчення предмета					Всього
	I	II	III	IV	V	
1. Загальноосвітні предмети						
Закон Божий	1	1	2	2	-	6
Правопис	2	2	2	2	-	8
Географія	2	1	-	-	-	3
Історія	-	1	1	-	-	2
Арифметика	3	3	-	-	-	6
Алгебра	-	-	2	-	-	2
Геометрія	-	-	2	-	-	2
Фізика	-	-	3	4	-	7
Красномовство	-	-	-	-	2	2
Педагогіка	-	-	-	2	-	2
Рахунок	-	-	-	1	-	1
Загальна кількість годин	8	8	12	14	2	44
2. Спеціальні предмети						
Товарознавство	2	2	-	-	-	4
Покрій та пошив суконь	-	6	6	8	-	20
Покрій та пошив білизни	5	4	3	8	-	20
3. Витончені роботи	1	1	1	-	-	3
4. Робота в майстернях	22	22	22	22	46	134
Загалом	38	43	44	52	46	

Відомості, наведені у таблиці 1, свідчать про соціалізаційну функцію змісту освіти в жіночих ремісничих навчальних закладах в Україні, оскільки спеціальні і загальноосвітні дисципліни займають у ньому однакову частку – по 44 години; переважна більшість навчального часу, проте, відводилася на практичну роботу в майстернях. Метою такого розподілу часу було не лише оволодіння навичками майбутньої професійної діяльності: частина виготовлених ученицями ремісничих навчальних закладів виробів успішно реалізувалася і давала додаткові кошти на утримання цих закладів.

Ще одним чинником, що свідчив на користь соціалізаційної значущості ремісничої освіти молоді жіночої статі була подальша практична професійна діяльність випускниць ремісничих навчальних закладів. Так, звіти попечителів Київського та Одеського учбових округів засвідчують, що переважна більшість учениць, що закінчили курс навчання в ремісничих навчальних закладах, присвятили себе діяльності за спеціальністю. З 18 учениць, що завершили у 1903 році Київське Олександрівське жіноче ремісниче училище, 16 продовжили працювати за обраною спеціальністю (швейною і гаптувальною), про двох не було відомостей [4]. Переважна більшість випускниць Житомирських ремісничих класів і курсів стали працювати швачками, закрійницями та гаптувальницями в різних ремісничих майстернях губернії. Випускниці Одеського жіночого ремісничого училища (40 з 52 осіб) стали працювати в майстернях по виготовленню одягу повіту [4].

Таким чином, соціалізаційний вплив жіночої ремісничої освіти в Україні в кінці XIX – на початку XX століття полягав у: доцільному поєднанні загальноосвітніх і спеціальних предметів у змісті професійної підготовки майбутніх жінок-ремісників; стратифікаційних можливостях ремісничої освіти щодо відновлення і розвитку ремісничого про шарку для різних галузей виробництва; можливості продовжити професійну діяльність шляхом відкриття власних майстерень за набутими під час навчання у ремісничих навчальних закладах спеціальностями (в основному це були майстерні по виготовленню одягу); введенні майбутніх робітниць у систему соціально-економічних

стосунків тогочасного суспільства під час навчання у ремісничих училищах і школах.

Отже, реміснича освіта в Україні в кінці XIX – на початку XX століття виконувала цілком визначену соціалізаційну функцію щодо різних соціальних прошарків населення, в тому числі і щодо дівчат шкільного віку. Це була чи не єдина можливість для дівчат із незаможних сімей адаптуватися в соціально-економічних умовах капіталістичного виробництва та отримати певний рівень достатку і реалізувати свій професійний потенціал.

Список використаних джерел та літератури:

1. Коменский Я.А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци Й.Г. Педагогическое наследие / Сост. В.М. Кларин, А.Н. Джуринский. – М.: Педагогика, 1989. – 416 с.
2. Вовк Л.П. Генезис пріоритетних тенденцій освіти дорослих в Україні (II пол. XIX – 20-ті роки XX ст.): Дис. ... д-ра пед.наук: 13.00.01 / Л.П.Вовк. – К., 1995. – 411 с.
3. Левківський М.В. Історія педагогіки: Підручник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 360 с.
4. Ситняківська С. М. Реміснича освіта в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) : [монографія] / С. М. Ситняківська. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2009. – 171 с.
5. Сейко Н.А. Соціальна педагогіка: Курс лекцій. – Житомир: ЖДУ, 2001. 182 с.
6. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. / [под ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Тебиева]. – М. : Педагогика, 1991. – 448 с.
7. Рослякова А. И. Из истории женского профессионального образования / А. И. Рослякова // Российские женщины и европейская культура : матер. V конф., посвященной теории и истории женского движения, октябрь 2001 г. / [сост. и отв. ред. Г. А. Тишкин]. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – С. 149–157.
8. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / Константин Дмитриевич Ушинский ; [под ред. А. И. Пискунова (отв.ред.), Г. С. Костюка, Д. О. Лордкипанидзе, М. Ф. Шабаевой]. – М. : Педагогика, 2004. – Т. 2. – 2004. – 438 с.
9. Ушинський К. Д. Праця в її психічному та виховному значенні : історія української школи та педагогіки / К. Д. Ушинський ; [Уклад. : О. О. Любар, за ред. акад. В. Г. Кременя]. – К. : Знання, 2005. – 767 с.
10. Теория и методика профессионального образования. Развитие форм практического обучения в учреждениях начального профессионального образования [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://mirrabot.com/work/work>.
11. Образование в Луганске [Электронный ресурс] // Информационный портал Луганска. Образование. – Режим доступа : <http://www.portal.lg.ua/>.
12. Доклад по ходатайству госпожи Гарнич-Гарницкой об учреждении в Киеве Александровского женского Ремесленного Училища. – ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 158. – 1878. – 62 арк.
13. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1903 г. – ЦДІАУК. – К., 1904. – 324 с.
14. Об открытии второго еврейского женского училища 3-го разряда с женскими рукодельными отделениями : памятная книжка народных училищ Волынской губернии (1909–1910 гг.). – ДАЖО. – Острог : Изд-во дирекции народных училищ, 1911. – Инв. 4285. – С. 13.

15. *Об открытии* низшей ремесленной школы : памятная книжка народных училищ Волынской губернии 1911 г. – ДАЖО. – Острог : Изд-во дирекции народных училищ, 1912. – Инв. 4285. – С. 8.
16. *Об открытии* первого еврейского женского училища 3-го разряда с женскими рукодельными отделениями : памятная книжка народных училищ Волынской губернии 1909–1910 г. – ДАЖО. – Острог : Изд-во дирекции народных училищ, 1909. – Инв. 4285. – С. 13.
17. *Об открытии* профессиональных женских рукодельных классов : памятная книжка народных училищ Волынской губернии (1909–1910 гг.). – ДАЖО. – Острог : Изд-во дирекции народных училищ, 1911. – Инв. 4285. – С. 10.
18. *О преобразовании* Одесского городского девичьего училища в ремесленное и о передаче его в ведение городского общественного управления. – ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1334. – 1882. – Вся справа.
19. *О продаже* рукодельных работ учениц Одесского еврейского казенного девичьего ремесленного училища. – ДАОО. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 433. – 1850. – Вся справа.
20. *О разрешении* на открытие школы кройки в г. Одессе. – ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 3333. – 1908. – Вся справа.
21. *Об открытии* 2-х классного женского училища с рукодельным и ремесленным отделением. – ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 750. – 1887–1888. – Вся справа.
22. *Проект* устава ремесленных классов при начальном еврейском училище в г. Одессе. – ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 744. – 1887–1889. – Вся справа.
23. *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1909 год. – ЦДІАУК. – К. : Типография Тов-ва Кушнерев и К, 1910. – 338 с.
24. *О подготовке* преподавателей и руководителей практических занятий для технических и ремесленных училищ. Циркуляр. – ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 1034. – 1893. – Арк. 25–26, 54.

Ситняківська С. М. Реміснича освіта в контексті соціалізації жіночого населення в Україні в кінці XIX – на початку XX століття

У статті висвітлюються соціалізаційні можливості та головні тенденції розвитку жіночих ремісничих навчальних закладів в Україні в кінці XIX – на початку XX століття. Ремісничі курси, класи, школи та училища розглянуто у контексті рішення проблеми соціалізації дітей шкільного віку жіночої статі.

Sytnyakovskaya S.M. Handicraft Education in the Context of Socialization of Female Children in Ukraine in late XIX - early XX century

In the article the socialization abilities and main trends of the development of female handicraft educational establishments in Ukraine in late XIX - early XX century are observed. Handicraft courses, classes, schools and colleges are considered in the context of solving the problem of socialization the female children of school age in that period.

Ситняківська С. М. Ремесленное образование в контексте социализации женского населения в Украине в конце XIX - начале XX века

В статье освещаются социализационные возможности и основные тенденции развития женских ремесленных учебных заведений в Украине в конце XIX - начале XX века. Ремесленные курсы, классы, школы и училища рассмотрены в контексте решения проблемы социализации детей школьного возраста женского пола.